ETHNOCULTURAL VOCABULARY OF THE TATAR LANGUAGE

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmuhametova,
Kazan Federal University,
2 Tatarstan Str., Kazan, 420021, Russia,
rsagadat@yandex.ru.

Over the last few years, the main focus of linguistic research has been on the vocabulary that reflects cultural and ethnic characteristic features of nations, their understanding of the world. It is the feature of every language and can expand the worldview of people and get them interested in the culture of their ethnos. The following paper is dedicated to the research on ethnocultural vocabulary, the most important part of the language vocabulary. It touches upon the lexical units of material culture of the Tatar language, such as the names of food, clothes and living spaces. It gives a brief review of lexical-thematic sets, and describes some of the peculiarities of the studied phenomena. The object names of material culture reflect the life experience of the people. By studying such culturally marked vocabulary we can revive some of the forgotten traditions and point out common and specific elements in various ethnic cultures.

Key words: Tatar language, ethnocultural vocabulary, material culture vocabulary, lexico-thematic set.

Nowadays, linguistic research pays special attention to language and culture studies in connection with their national features. As the language is the nation's cultural treasury, it gathers people's social life experiences within itself and reflects the inner world of the people and national characteristics. "Language is the main, open and reliable characteristic value of ethnos" [1: 34].

Language is the main element in the formation of national culture. It captures not just a moment of the said culture, but its whole history and passes it on to further generations. Words help to maintain the unity of cultural continuity and traditions. From the very early stages of philology, lexicology has been an important task, so the number of researchers has never gone down. Recently, language studies from the cultural point of view have become even more popular, including ethnocultural vocabulary studies.

It is quite difficult to research the whole vocabulary of a language and even impossible to cover it all. As the vocabulary is considered to be the most dynamic and the oldest element of language, it represents the "link of times": it stores knowledge of the old and current, material and spiritual culture of the society.

The ethnocultural vocabulary of a language absorbs all the main cultural features occurring in the course of the historical development of the nation. It is worth mentioning that in the last few years there has been greater interest in the names of ethnocultural phenomena. This paper is aimed at reviewing the most important units of the Tatar cultural lexis concerning material culture. Since the most common features of people's everyday life are food, clothes and living spaces, the given work is mainly focused on the phenomena related to them.

The following parts of ethnocultural vocabulary must be considered separately: 1) names of natural phenomena specific to the area inhabited by the speakers of the language; 2) material culture vocabulary; and 3) spiritual culture vocabulary [2: 52]. The words of the first group are learned in the course of studying the Tatar language [3].

However, when it comes to material and spiritual culture, they are studied nominally separately. According to Yu.S.Stepanov, "there are no 'merely material' or 'merely spiritual' phenomena in culture" [4: 717]. For example, food names come from the ancient traditions of the people and they have turned into the main component of these traditions. Another part of national holidays is national clothing. Thus, the material and spiritual cultures blend naturally together in everyday events.

Regardless of the fact that the material and spiritual cultures are inseparable, they have their own specific features. The term "material culture" was initially introduced to culturology by ethnographers and anthropologists. According to the majority of scholars, the term "material culture" denotes all types of physical evidence of a culture, i.e. constructed buildings, tools, things used in everyday life, clothes, dishes, etc., whereas the spiritual culture covers science, arts, philosophy, education, religion, mythology, etc.

The elements of material culture, unlike spiritual culture, answer to material needs. You can

make them and then make them disappear, they can be used only for a certain period of time, or they get old and wear out. Material values might have a certain price, whereas spiritual phenomena are priceless.

In the first place, people have material needs. As time goes by and these material needs are fully satisfied, humankind starts craving spiritual food. Thus, various myths, science, religion and art come to life.

Both material and spiritual values find their own place in language. The cultural lexical units are classified into universal names and unique national concepts. The words such as *yort* ('house'), *ishek* ('door'), *täräzä* ('window'), etc., are universal names, *tür* ('the front part of the Tatar house'), *säke* ('plank-bed'), *žilkapka,* etc., are specific to the Tatar language. There are more universal human terms among the spiritual values in science, art and philosophy but the religious terms and such words as *küŋel* ('soul') and *rukh* ('spirit') are specific to only the Tatar language.

The vocabulary of any language is greatly influenced by the events happening to the society. The obsolete, or on the contrary, new events and objects also introduce changes in the language. International communication, globalization, scientific and technical developments, etc., influence not only the vocabularies of languages, but also bring similarities to the everyday lives of different peoples. However, there is a group of words that exists in the language for centuries; they denote the important and always relevant objects and phenomena. The fact that these words are used in Tatar folk proverbs [5: 159], compiled in the "Ancient Turkic dictionary" [6], mentioned in Turkic written manuscripts [7], the 16th century literature [8] and the 19th century Tatar dictionaries [9], etc., proves their journey through the centuries.

"In the modern age of globalization, we take the language for granted and often forget that it is, in fact, the nation's achievement and heritage and we cannot exist without it" [10: 320].

The everyday vocabulary includes a wealth of words meaning material cultural phenomena, words referring to people's everyday lifestyle and this takes up a big part of the vocabulary. These are the words denoting life's most important objects and events.

There is a saying: the nation that remembers and maintains its own traditions is a strong and die-hard nation. One of the traditions that keep the nations strong is cuisine and the culture of food and eating.

Food is part of material culture and is associated with people's crafts, living conditions, life experiences, well-being, etc. No matter what country or period, food and eating traditions have always been one of the main parts of material culture. Tatars have undergone plenty of changes, due to natural, social and political conditions. Naturally, these changes have influenced the national cuisine: some of the recipes were lost in the course of time, others have obtained new meanings and new recipes have been introduced from other cuisines. However, there are still lots of dishes that preserve the Tatars' ancient material and spiritual values.

There are works by a group of scholars who scientifically study food names. T.Kh.Khairetdinova studies them thoroughly in her work [11]; G.R.Mugtasimova researches the obsolete names of food and meals [12]; F.S.Bayazitova studies the food names of different dialects and literary versions in connection with national traditions [13]; A.Sh.Yusupova compiles all the food names from 19th century dictionaries [9]; R.G.Mukhammadova reviews the Mishar Tatar food names from the historical ethnographic point of view [14]; R.R.Zhamaletdinov gives the linguistic cultural picture of food names [15]; and F.Kh.Tarasova studies the "food code" of the Tatar, Russian and English languages [16]. The "Tatar ethnocultural dictionary" by R.R.Zhamaletdinov and R.S.Nurmukhammatova gives information on about 30 Tatar national food items [17]. There is also a great number of works concerning Tatar food names in the materials of 20th and 21st century dictionaries [18-20].

Tatar cuisine has a very long history, which is why the food thematic group is very diverse, so it can be classified into a few separate groups.

1. General food words: *azyk* – 'food'*, ash* – 'soup'*, ashamlyk* – 'food'*, ash-su* – 'different dishes', *küchtänäch* – 'fairing', *syi* – 'treat', *taba ashy* – 'pan dishes', *täm-tom* – 'sweet food', etc. It also includes the words denoting a certain type of food: *taba ashy* is a general word denoting all foods cooked in a pan, and *täm-tom* means all sweet dessert foods. When visiting someone, it is common to bring food as a *küchtänäch*, however, people would mostly bring something to have tea with. The word *syi* is also used for specific food, i.e. food served for guests.

2. Broths, soups and the words denoting different kinds of these: *salma* – 'dumplings'*, tokmach* – 'noodle', *umach*, *chumar* – 'dumplings', *shulpa* – 'broth', *öyra* – 'rice soup', etc. Tatars have been making broths and soups for ages. No matter what the occasion, whether it is just a home

dinner, or a special dinner for guests, Tatars always serve broth on the table. Moreover, it is considered the main dish in the countryside. It can be cooked with *tokmach, umach, chumar, yarma* ('grain') or *öyra*. *Pilmän* ('dumplings') are also served with broth as the starter.

3. Meat dish names: *bildämä* – 'fillet', *bishmarmak, dereldävek, it* – 'meat', *kazylyk* – 'horse brisket', *kalža, koyka* – 'meat jelly', *kullama, kuyrma, kyzdyrma, sukta, syzyk* – 'crackling', *tulma, tutyrma* – 'homemade sausages with meat and cereals' and others. These dishes were inherited from our nomadic ancestors and they were crucial for surviving and adapting to wild natural conditions. Meat was also cooked in broths and soups. There were quite a few recipes with horse meat, whereas some of the dishes could be cooked only with a specific type of meat. *Kullama* ('*salma* with meat') and *smoked kazylyk* are two of the most exquisite Tatar dishes. *Kullama* and *tulma* are still Tatars' favorites. There was also a very specific dish called *tutyrma (sukta)*, which is essentially a horse gut stuffed with bowels and different grains. They would usually boil meat, however, they would serve fried meat (*kuyrma, kyzdyrma, kebab*) on special occasions. The heads and legs of the animals were cooked in *dereldävek* and *koyka*. So, Tatars used up the slaughtered animals fully and cooked various delicious meals with them.

4. Words denoting dairy foods and drinks and eggs: *atlanmay* – 'butter', *yomyrka* – 'eggs', *yomyrka täbäse* – 'scrambled eggs', *kaymak* – 'cream', *katyk, kort* – 'dried red cottage-cheese', *kymyz, karchema, may* – 'butter' or 'oil', *syr* – 'cheese', *sözma, söt* – 'milk', *tura, taba, eremchek* – 'cottage cheese', *äyrän,* etc. Tatar cuisine has always had a special place for dairy foods and drinks. Tatars would rarely drink just milk, so they would usually add it to tea or use it in different recipes. It was used to churn butter, make *sözma, eremchek, kaymak, kort (tura)*, and *katyk* was spoiled to make *karchema*. Tatars also made the best *atlanmay* which was famous all around the area. When it comes to eggs, Tatars boiled them hard and soft, added them to soups and made *taba*. They were considered a traditional food during *Sabantuy*.

5. The names of Grains and vegetable dishes: *bolamyk, botka* – 'porridge', *kälzhemä* – 'thin potato patties', *pylaw* – 'pilaf', *salat* – 'salad', etc. The Tatar people worked in agriculture from the very start, so they made a lot of different dishes with grains: porridge, *kuyrmach* made of fried wheat and rye grains. Vegetables were not that popular, but potatoes were introduced in the late 19th century, and quickly became the main vegetable used in cooking, whether separately or as an ingredient, and even the peel was made into thin burgers called *kälzhemä*. Tatars usually added vegetables to pastry dishes or cooked them as side dishes. Pumpkin, beetroot, onion, carrots, and turnips were mostly used in this way.

6. Names of pastry dishes: *bavyrsak, belen* – 'pancakes', *bälesh, bökkän, gubädiyä, duchmak, ikmäk, ipi* – 'bread', *kabartma* – 'donut', *kalach, kaktösh, kamyr* – 'dough', *katlama, koymak* – 'fritters', *kyzartma, kystybyi, kätermäch* – 'oat bread', *kölchä, kümäch, küptermä, läväsh, pashtet* – 'pate', *pärämäch, sumsa, talkan, täbikmäk, tösh, shanga, yuka, yuacha, öchpochmak,* etc. Tatars have loved pastry dishes for many years. There are plenty of different recipes made in different shapes and sizes, with different ingredients inside. They can be made either with sour or unfermented dough, made from liquid batter (*koymak, belen* – 'pancakes', 'crepes'), and others are made from thick or hard dough (*kabartma, pashtet, bälesh,* etc.). *Gubädiyä, bälesh, pärämäch* are very popular nowadays and *öchpochmak* have their own place in Tatar cuisine. They are often served as a second dish. The stuffing can vary: potatoes, grains, curd, *kort*, berries and fruit. When packing for the road, they would take pastry such as *bavyrsak, yuka, töche kumach* to eat on the way.

7. Food served with tea: *kaynatma* – 'jam', *kak, kosh tele, kälävä, kübek, urama, päkhlävä* – 'baklava', *talkysh kälävä, khälvä, chäk-chäk, älbä* – 'a sweet flour dish with honey in the form of porridge', etc. Tatars love making sweet pastry with flour, butter and honey to serve with tea. These treats were also served at weddings. They are usually ornaments for the table which is why they are beautifully decorated. A wedding or a festive table was never complete without *shirbät* made with fruit or honey. When a woman gave birth to a child, they would treat her to *älbä*. Tatars would have tea with sugar, *kak* and different dried fruits.

Nowadays, traditional eating culture has been left behind. Since the national dishes take a long time to make and require their own rituals, people tend to choose easier and less time-consuming recipes. These dishes and the words denoting them are threatened to be forgotten as well. Therefore, it is important to learn and save the national food names and their recipes in the world where nationalities start to lose their distinguishing features that set them apart from others.

The names of clothing have also been on the radar of linguists for a long time. There are plenty of works dedicated to this group of words in various languages.

This group of Tatar everyday vocabulary or at least some of the units have already been thoroughly studied. For instance, L.Sh.Arslanov, F.S.Bayazitova, N.B.Borkhanova, L.T.Makhmutova, D.B.Ramazanova, R.K.Rakhimova, Z.R.Sadyikova, T.Kh.Khairetdinova, F.Yu.Yusupov and others have studied clothing names from different points of view in their works [21: 7]. The research by S.V.Suslova has brought the Tatar costume into the historic and ethnographic spotlight [22]; in her book, F.F.Gulova studies Tatar national footwear in connection with leather patchwork art.

The attention brought to clothing names is not accidental, because these items, firstly, serve to satisfy the human's needs (to save him from cold, heat, wind, rain, snow, etc.) and they get modified as time goes by. Based on their analysis, we can judge the development of the nation's history, economy and status, its religion and spirituality, aesthetic norms and such. Hence, linguists, ethnographers, historians, cultural specialists and other scholars cannot ignore this group of objects and their names.

The Tatar language has a large lexical group for the concept of "*kiyem*" ('clothing'). The rough geographic and climatic conditions of Europe make it impossible to survive without clothing: it gives protection from cold and heat, rain, snow and wind; at the same time, it has an aesthetic function, so people use it to beautify themselves. Thus, the clothing names group includes outerwear, headwear, shoes and hand accessories, different parts of them, fabrics, sewing materials and decorating elements. However, traditional Tatar clothing and footwear are worthy of particular attention. They reflect the elements that influence the nationality's ethnic features, such as many centuries of experience, household structure and cultural level, adaptation to physical and geographic living conditions and aesthetic vision. According to R.R.Zamaletdinov, "in the course of many years traditional Tatar clothing has formed a specific language that reflects the aesthetics of the nation" [15: 155]. Different groups of Tatar people had similar main items of clothing and their elements. The names of these traditional clothes are very diverse and numerous, but, unfortunately, some of them are being forgotten, however, there are still some pictured in Tatar historical movies and plays, used as part of Tatar national holidays and represented in national museums and exhibitions.

The names of clothing can be classified into the following groups.

1. General clothing naming words: *kiyem, külmak-yshtan*. The word *kiyem* ('clothes') means all kinds of clothes and things made of fabric, fur, leather and other materials and serving to cover a human body. *Külmak-yshtan* is also used to generally denote one layer of clothes.

2. The words denoting clothes and their elements: *alyapkych* – 'apron', *balak* – 'trouser leg', *bilbau* – 'belt', *bishmät, itak* – 'skirt', *kamzul* – 'camisole', *kaplama* – 'flare', *kesä* – 'pocket', *kysa* – 'rim', *kamär, külmäk* – 'dress', *puta* – 'belt', *päränžä, tolyp* – 'overcoat', *tun* – 'fur coat', *khalat* – 'dressing gown', *chadra, chalbar* – 'trousers', *chapan, chikmän, yshtan* – 'trousers', *ezär* – 'belt', *yaka* – 'collar', *ärmäk, žilän,* etc. Some of them are no longer in use. For instance, you will find *bishmät, ärmäk* and *žilän* only in museums. As the words *bilbau, kamär, puta* and *ezär* have the same meaning, some of them have become passive and are not really in use anymore.

3. Headwear: *bashlyk, börkänchek, bürek, kalpak, kalfak, käläpüsh, käpäch, köräpälä, tastar, tübätäy, chalma* – 'turban', *fäs, shäl, shälyaulyk, eshläpä, yaulyk,* etc. There are also headpieces such as *kashbau* – 'floral crown-like female headwear embellished with pearls and gems', and *tastar* – 'a long white hemp kerchief worn by brides'. The word *käpäch,* which means *tübätäy* and *köräpälä*, i.e. 'hoodie', is the old name for headwear that still exists nowadays. *Chalma* and *fäs* are religious types of headwear and are still in use.

4. Words for footwear and their parts: *ayakchu, baltyr* – 'bootleg', *bashmak, budyrgych, bäylävech, itek, kata, kinderä, kunych* – 'trouser leg', *kävesh, kutärtmä, oyek* – 'socks', *oyekbash, oltan, oltyrak, oyektotkych, chabata* – 'straw shoes', *chitek, chüäk, yshtyr* – 'footcloth', etc. Some of these footwear items have become obsolete: *ayakchu* – f'eet wraps', *budyrgych* – 'elastic cloth', *kutärtmä* – wooden squares secured under best shoes to keep them from getting wet in autumn and spring, *oyektotkych* – 'stocking suspenders', *chabata* – 'low shoes woven from linden', or the elm tree or bands cut from belts, *yshtyr* – feet wraps made of hemp, flannel or any other fabric, etc.

5. Hand garments: *bishbarmak, biyäläy* – 'mittens'. There is nothing better than these to keep your hands warm. The word *bishbarmak* is not used as often now, except for some dialects.

The borrowed word *perchatka* (‘glove’) took its place instead.

6. Accessories: *alka* – ‘earrings’, *baldak* – ‘ring’, *beläzek* – ‘bracelet’, *izü, ishmä* – ‘silver bracelet’, *yözek* – ‘ring’, *kadavych* – ‘hair grip’, *kayesh* – ‘belt’, *kulbau* – ‘gem bracelet’, *muensa* – ‘necklace’, *märžän* – ‘coral’, *tarak* – ‘hair brush’, *tasma* – ‘ribbon’, *khäsitä, chulpy, chylbyr, chächkap, chächürgech, žilpäzä,* etc. An *Izü* is a female chest accessory made of different coloured ribbons, embroidered and decorated with coins and gems, worn to accessorize the bodice of the dress from the collar all the way down to the waist. An *Ishmä* is a bracelet made of silver threads woven around iron or copper wire, a *khäsitä* is an over-dress chest accessory decorated with golden and silver coins and passementerie, *chulpy* is a ribbon braided into hair with a decoration hanging down, and a *chächkap* is a headpiece additional to headwear, usually made of ribbons and coins. Nowadays, women no longer use these accessories, apart from for singers and dancers from folk bands. The word *braslet* (‘bracelet’) has replaced the Tatar words *beläzek* and *kulbau*, and the Russian versions of the word *kadavych* such as *zakolka, prikolka, shpilka* (‘hair grip’) have also become more common.

7. Terms for clothing decorations: *asa* – ‘pattern’, *bizäk* – ‘decoration’, *börmä* – ‘frill’, *ziyäk* – ‘ribbon’, *inech* – ‘lining’, *kayma* – ‘edging’, *kaptyrma* – ‘clasp’, *kaptyrgych* – ‘clip’, *küchergech* – ‘sewing pattern’, *maŋ* – ‘ruffle’, *sädäp* – ‘button’, *säylän* – ‘bead’, *töyma* – ‘button’, *chächäk* – ‘flower’, *chigesh* – ‘embroidery’, *chuptar* – ‘pattern’, *chäkän* – ‘embroidery flower’, *chämchä* – ‘applique’, *chüpläm* – ‘embroidered pattern’, *ädep* – ‘edging’, *žiyäk* – ‘piping’, etc. Most of these words are sewing jargon, however, the words *kaptyrma, kaptyrgych, sädäp* and *töyma* are now commonly used in everyday life.

All the languages save their histories and national wealth for future generations. The same goes for the clothing names. Aside from the names of Tatar national and ancient clothes that have managed to stay in the Tatar vocabulary of the 21st century, there are many words used internationally. As the nation’s quality of life improves, light industry develops, fashion changes, and traditional clothing gives up its place for internationally universal clothing.

Another important part of material culture values is the group of household terms. Living spaces and buildings form a separate historical category which is closely connected to the nation’s material culture. The appearance of the living space changes along with the economic and social conditions. By studying the “household” lexical thematic group, we can learn a lot about the nation’s past, ethnography and relations to other nations [24: 3]. Tatar ethnographers have a wide range of works on this thematic group: R.G.Mukhammedova [14] and Y.Mukhammetshin [25] compiled the traditional Mishar Tatar and Baptized Tatar house types respectively; N.Khalikov describes the buildings where Volga and Ural Tatars keep their livestock in summer and winter [26].

As we can see from these works, Tatars use various materials such as brick, stone, wood, wood boards or even twigs to construct household buildings. However, in the course of time, wood became the main building material [27: 65]. In the Bolgar territory the houses, mosques and bathhouses were all made of oak logs. At the time, woodcraft was considered to be the main crafts [28: 65]. Nowadays, Tatars decorate their houses with wooden ornaments and paint them in bright colours. The word *kapka* could be used for either a small or tall fence made of wooden boards, set on poles, and with a roof, painted in bright colours.

Even though the Tatar words *yort* and *öy* are synonyms, they have a few different features. The word *yort* gathers the whole territory of a house that a family lives in, along with the side buildings. The word *öy* has a narrower meaning and mostly means the insides of the house. That is why the housework done inside is called *öy eshläre* (‘housework’), whereas outer household work is called *yort eshläre*.

The thematic group “house” is made up of smaller subgroups.

1. The household lexical units. When it comes to the word *karalty-kura* – ‘household’, *karalty* covers all the household buildings and the part *kura* generalizes it. Thus, *karalty-kura* summarizes the whole household and all of its parts and buildings. This group also includes words like *koyma* – ‘fence’, *kapka* – ‘gate’, *abzar* – ‘barn’, *kelät* – ‘storehouse’, *muncha* – ‘bathhouse’, etc.

The Tatar peasant household is divided into the front part *ishegaldy*, which is a sort of entrance hall, and the backyard with a garden. The first part includes the house itself, storehouse, barns and other household buildings, and the latter includes the garden, bathhouse, *ävenlek* (‘bread storage’), hayloft and a garden plot [29: 151].

Tatars enclose the entire household with a fence and set gates at the entrance. The fence is necessary in order to isolate the private territory

and to have an individual household. The fence is kind of in-between the private household and the rest of the world. *Ishegaldy* has a broad meaning; it includes not only the entrance space, but also the house territory enclosed by a fence. *Abzar* ('barn') also has an important role in the Tatars' stock-raising life, and these barns differ depending on the kind of stock living in them. *Kelät* ('storehouse') mainly serves to store flour and the harvest, however, sometimes, it could be used as a living space. *Muncha* ('bathhouse') had a particular meaning for cleanness and purity-loving Tatars. The Bolgar hammam-bathhouses were much more beneficial and healing than modern saunas. Tatars had also a white and black bathhouse division.

2. The words concerning the exterior of houses: *nigez* – 'foundation', *bura* – 'construction', *ishegaldy, tübä* – 'roof', *morža* – 'chimney', etc.

Tatars, especially the wealthier ones, had beautifully decorated houses that stood out among others. Even the windows were decorated with national ornaments all around [30: 83-84].

Tatars have always taken house building very seriously. First of all, they would lay a foundation and then put a construction on top. The foundation would consist of big and small stones mixed with soil and sand. The construction and foundation are the main parts of building. The construction could have consisted of different materials such as wood, bricks and stones, however, Tatars mostly used wood logs. The log construction goes on top of the foundations, then the roof is added with a chimney to release the smoke. As the words *tübä* ('roof') and *morža* ('chimney') have broad meanings, they have been widely used in Tatar folklore. *Öyaldy* ('entrance') is usually not heated, built with wooden planks or logs, and can be made with or without a roof.

The elements of the house construction include *täräzä* – 'window', *ishek* – 'door', *busaga* – 'doorstep', *tupsa* – 'doorstep', *tüshäm* – 'ceiling', etc.

Windows bring light into the house. Tatars have always considered them as a decoration, so they would hang beautiful patterned curtains and put many plants and flowers on the windowsills. The entrance door has also a special meaning, as the lexical unit *ishek* ('door') is connected to the concept of hospitality. The words *busaga* and *tupsa* ('doorstep') are directly linked to the door. The lexical unit *tüshäm* ('ceiling') has specific features as well. There are many phraseological units where this word has a figurative meaning. However, the main meaning of this word is an inner cover of a house made of wooden planks or plates.

The words denoting the interior part of a house are *tür* – 'inside of a room', *aralyk* – 'passage', *pochmak yak* – 'corner side', *morža* – 'chimney', *mich* – 'stove', *mich bashy* – 'on the stove', *keche yak* – 'small room', etc.

Tür is a part of the room across the door, which is the honourable place for guests. *Mich* ('stove') plays various different roles in the Tatar household: it is used for cooking, for heating the house and also served as a sleeping place, to name but a few. The stove also breaks the room space into parts: *mich aldy / mich karshy* ('in front of the stove') is where the stove door is; this would count as a kitchen area. Another name for it is *pochmak yak* ('corner side'). The smaller room would also serve as a kitchen and was usually referred to as *keche yak* ('small room').

3. The interior decoration elements. It is important to mention that at the time there was not so much furniture or home decorations out there, even though Tatars loved decorating their houses. That is why they compensated the lack of homeware with handmade things, embroidered textiles and the like.

The thematic group of Tatar house interior words includes words like *mich* – 'stove', *morža* – 'chimney', *säke* – 'bench', *uryn* – 'place', *östäl* – 'table', *shürlek* – 'shelf', *közge* – 'mirror', *charshau* – 'curtains', *chybyldyk* – 'curtains' [31: 98]. The main function of these items is to make the life of family members more comfortable. There are indeed a few unwritten rules of living that require certain homeware items and elements.

Another important element of an ancient Tatar house was *sake,* which is a bench-like seat and berth, made of wooden planks. This item served a lot of purposes in the last-century Tatar houses: it was used as a sitting, eating, and sleeping place, a playground for children, etc. Many ethnographers considered *sandyk* ('coffer') to be a typical element of a Tatar household. It served as a storage place for clothes, textiles, dowry and other things. There were many types of coffers (made of metal, wood, basket, etc.) *Östäl* ('table') is a flat top on either four legs or a column used for working, putting something on top or eating. It was introduced to Volga-Ural Tatars in the late 19th – early 20th century [32:51]. *Uryndyk* ('chair') was introduced to Tatar households a lot later. *Sägat'* ('clock') took an important place in everyday life. Tatars usually hung it on the wall and they especially preferred the ones with a bell or cuckoo clocks.

To sum up, the components of living spaces play a crucial part in life and households. Thus, it

is important to save these names of items in the language and pass them through to the future generations.

Since language is a means of communication, it goes hand in hand with the social life of speakers. All the social changes have a great influence on the vocabulary of the said language. When something disappears out of our lives and something new comes instead, language reacts accordingly.

The recent changes seen in our society have resulted in the extinction of a great number of material culture items and their names in the language. At the same time, a lot of new things have been introduced to us and our language. As a result, all the nations lose their peculiarities and they all become very similar, which bring changes to the languages as well. However, a certain layer of Tatar vocabulary, denoting objects and phenomena that will always be relevant in our everyday life, will live for centuries and serve as a marker of the Tatar nationality. Thus, it is important to keep studying these lexical units, adding new chapters to the history and development of the Tatar material and spiritual culture.

References

1. *Tolstoy N.I.* Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike. M.: Indrik, 1995. 518 s. (in Russian)
2. *Akhmet'yanov R.G.* Obshchaya leksika dukhovnoy kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. M., 1981. 144 s. (in Russian)
3. *Yusupova A.S., Galiullina G.R., Denmukhametova E.N.* Representation of national mentality in Turkic-Tatar vocabulary. Life Sci J 2014; 11(7): 506-508 (in English)
4. *Stepanov Yu.S.* Konstanty: Slovar' russkoy kul'tury: izd-e 3-e, ispr. i dop. M.: Akademicheskiy proekt, 2004. 992 s. (in Russian)
5. *Nabiullina G.A., Denmukhametova E.N., Mugtasimova G.R.* Leksika i sintaksis tatarskikh poslovits // Filologiya i kulptura. Philology and Sulture. 2014. №4 (38). – S. 159-163. (in Russian)
6. Drevnetyurkskiy slovar'. L.: Leningradskoe otdelenie "Nauka", 1969. 676 s. (in Russian)
7. *Nurieva F.Sh.* Nazvaniya pishchi v tyurkoyazychnykh pis'mennykh pamyatnikakh zolotoordynskogo perioda // Filologicheskie nauki. 2. Voprosy teorii i praktiki. 2015. № 7-1 (49). S. 143-146. (in Russian)
8. *Kadirova E.Kh.* Poemy Mukhamed'yara "Tukhfa-i mardan" i "Nur-i-sodur": leksika. Kazan': Dom pechati, 2001. 232 s. (in Russian)
9. *Yusupova A.Sh.* Dvuyazychnaya leksikografiya tatarskogo yazyka XIX veka. Kazanp: Izd-vo Kazansk.gos. un-ta, 2008. 410 s. (in Russian)
10. *Sattarova M.R., Zamaletdinova G.F.* Rol' etnokul'tury v formirovanii natsional'nogo samosoznaniya // Filologiya i kul'tura. Philology and Sulture. 2012. №3(29). S. 320-322. (in Russian)
11. *Khayrutdinova T.Kh.* Nazvaniya pishchi v tatarskom yazyke. Kazan', 1993. 142 s. (in Russian)
12. *Mög''täsimova G.R.* Tatar khalyk mäkal'lärenеŋ leksikasy. Kazan: V.I.Ul'yanov-Lenin isemendäge Kazan däülät universitety, 2005. 192 b. (in Tatar)
13. *Bayazitova F.S.* Ash-su häm khalyk traditsiyaläre leksikasy. Kazan: Dom pechati, 2007. 480 b. (in Tatar)
14. *Mukhamedova R.G.* Tatary-mishari. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie. Kazan': Magarif. 2008. 295 s. (in Russian)
15. *Zamaletdinov R.R.* Teoreticheskie i prikladnye aspekty tatarskoy lingvokul'turologii. Kazan': Magarif, 2009. 351 s. (in Russian)
16. *Tarasova F.Kh.* Paremii s komponentom "pishcha" v tatarskom, russkom i angliyskom yazykakh. Kazan': RITs, 2012. 304 p. (in Russian)
17. *Zamaletdinov R.R., Nurmökhämmätova R.S.* Tatar telenеŋ etnokul'tura süzlege: matdi mädäniyat leksikasy. Kazan: Otechestvo, 2012. 146 b. (in Tatar)
18. *Zamaletdinov R.R., Nurmukhametova R.S.* Material'naya kul'tura v slovaryakh tatarskogo yazyka 20-21 vekov (na primere leksiki pishchi) // Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. 2012. №3 (29). S.51-55. (in Russian)
19. *Nurmukhametova R.S.* Razvitie kulinarnoy leksiki tatarskogo yazyka 20 – nachala 21 veka // Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. 2013. № 4 (34). S. 86-91. (in Russian)
20. *Nurmukhametova R.S.* Vliyanie vneshney sredy na formirovanie i funktsionirovanie leksiki pishchi tatarskogo yazyka // Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. 2014. № 4 (38). S. 164-169. (in Russian)
21. *Ramazanova D.B.* Nazvaniya odezhdy i ukrasheniy v tatarskom yazyke v areal'nom aspekte. Kazan': Master-Layn, 2002. 354 s. (in Russian)
22. *Suslova S.V.* Istoriya kostyuma tyurkskikh narodov (etnograficheskoe issledovanie tatarskoy narodnoy odezhdy). Astana: Saryarka, 2011. 286 s. (in Russian)
23. *Gulova F.F.* Tatarskaya natsional'naya obuv': Iskusstvo kozhanoy mozaiki. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 1983. 47 s. (in Russian)
24. *Sadykova Z.R.* Nazvaniya khozyaystvennykh postroek i inventarya v tatarskom yazyke. Kazan': Pechatnyy Dvor, 2003. 212 s. (in Russian)
25. *Mukhametshin Yu.G.* Tatary-kryasheny. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie material'noy kul'tury. Seredina 19 – nachalo 20 v. M.: Nauka, 1977. 184 s. (in Russian)
26. *Khalikov N.A.* Khozyaystvo tatar Povolzh'ya i Urala (seredina 19 – nachalo 20 vv.). Kazan': IYaLI, 1995. 235 s. (in Russian)

27. *Valeev F.Kh.* Narodnoe dekorativnoe iskusstvo Tatarstana. Kazan’: 1984. 171 s. (in Russian)
28. *Valeev F.Kh., Valeeva-Suleymanova G.F.* Drevnee Iskusstvo Tatarii. Kazan’, 1987. 195 s. (in Russian)
29. *Žamaletdinov R.R.* Tel häm mädäniyat: Tatar lingvokul’turologiyase nigezläre. Kazan: Mägarif, 2006. 351 b. (in Tatar)
30. Etnografiya tatarskogo naroda / Pod red. D.M. Iskhakova. Kazan’: Magarif, 2004. 287 s. (in Russian)
31. *Ziangirova E.M.* Tatarskaya lingvokul’turologiya: funktsionirovanie kontseptov “öy” i “yort” (na materiale proizvedeniy M. Magdeeva). Kazan’: Kazanskiy gosudarstvennyy universitet im.V.I.Ul’yanova-Lenina, 2007. 217 s. (in Russian)
32. *Suleymanova D.* Inter’er tatarskogo doma: istoki i razvitie. Kazan’: Tatar. kn. izd-vo, 2010. 141 s. (in Russian)

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТНОМӘДӘНИЯТ ЛЕКСИКАСЫ

Раушания Сәгадәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420021, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Соңгы еллардагы лингвистик тикшеренүләрдә халыкның мәдәни-милли үзенчәлеген, туган телдә сөйләшүчеләрнең әйләнә-тирәне милли күзаллавын чагылдырган лексиканы өйрәнү мөһим урын алып тора. Алар һәр тел өчен характерлы булып, бу катлам лексика белән танышу кешенең дөньяга карашын киңәйтә, халык мәдәниятенә кызыксыну уята. Тәкъдим ителгән мәкалә телнең сүзлек составындагы этномәдәният лексикасын тикшерүгә багышлана. Татар теленең матди мәдәниятен чагылдырган лексик берәмлекләр, аерым алганда, ашамлык, киемсалым һәм торак-көнкүреш атамалары тикшерелә. Тематик төркемнәргә кыскача күзәтү ясала, өйрәнелә торган күренешләрнең кайбер үзенчәлекләре тасвирлана. Матди мәдәниятне белдергән предмет атамаларында халыкның тормыш тәҗрибәсе чагылыш таба. Милли тамгалы лексиканы өйрәнү онытылган йола-гадәтләрне кабат торгызырга ярдәм итә һәм төрле этник мәдәниятләрнең үзенчәлекле һәм гомуми якларын табарга мөмкинлек бирә.

Төп төшенчәләр: татар теле, этномәдәният лексикасы, матди мәдәният лексикасы, лексик-тематик төркем.

Хәзерге вакытта лингвистикада тел һәм мәдәният мөнәсәбәтен милли үзенчәлекләр белән бәйләнештә тикшерүгә зур игътибар бирелә. Тел, шушы телдә сөйләшүче халыкның милли мәдәни хәзинәсе булып, анда халыкның иҗтимагый тормыш тәҗрибәсе туплана, эчке дөньясы һәм милли холык үзенчәлекләре чагыла. «Тел – этносның төп, ачык һәм тотрыклы күрсәткече» [1: 34].

Тел – милли мәдәният формалашуда иң мөһим элемент. Ул мәдәниятне бер мизгелгә генә чагылдырып калмый, аның элеккеге хәлен теркәп куя һәм кыйммәтен буыннан-буынга тапшыра. Сүзләр мәдәниятнең дәвамлылыгын һәм традицияләрнең бердәмлеген сакларга ярдәм итә. Телнең сүзлек составын төрле яклап өйрәнү филологиядә элек-электән мөһим мәсьәләләрдән саналды, шунлыктан аның белән кызыксынуларның кимегәне юк. Соңгы елларда тел белемендә мәдәни юнәлешләрдәге тикшеренүләр шактый артты, алар арасында этномәдәният лексикасын өйрәнүгә багышланганнары да шактый.

Телнең лексик байлыгын тулаем алып тикшерү гаять кыен һәм аны иңләп алу мөмкин дә түгел. Лексика телнең иң хәрәкәтчән өлкәләреннән саналганга күрә, «чорлар бәйләнешен» тәэмин итә: анда җәмгыятьнең элеккеге һәм хәзерге матди һәм рухи мәдәнияте турында мәгълүмат саклана.

Тел сүзлек байлыгының этномәдәният лексикасы дип аерылып карала торган катламы халыкның тарихи үсеше дәвамында тупланган төп мәдәни төшенчәләрне үз эченә ала. Соңгы елларда этномәдәни күренешләрнең атамаларын өйрәнүгә игътибар артуын билгеләп үтәргә кирәк. Бу мәкаләдә татар теленең этномәдәният лексикасының бер өлеше булган матди мәдәнияткә караган бер төркем берәмлекләргә күзәтү ясау максаты куела. Кешенең көнкүрешенә караган төп ихтыяҗлар ашау-эчү, кием, торак белән бәйле

булганлыктан, әлеге хезмәттә шулар белән бәйле күренешләр игътибар үзәгенә алына.

Этномәдәни лексиканың түбәндәге өлешләрен аерып карыйлар: «1) билгеле бер тел вәкилләре яши торган тирәлеккә хас табигать күренешләре атамалары; 2) матди мәдәният лексикасы; 3) рухи мәдәният лексикасы [2: 52]. Бу бүленештәге беренче төркем атамалар татар тел белемендә өйрәнелеп килә [3].

Матди һәм рухи мәдәният лексикасына килгәндә исә, фәндә аларны шартлы рәвештә генә аерып карыйлар. Ю.С.Степанов фикеренчә, «мәдәнияттә «чиста матди» һәм «чиста рухи» күренешләр юк» [4: 717]. Мәсәлән, матди мәдәният берәмлекләреннән ризыклар халыкның борын-борыннан килгән гореф-гадәтләренә, йолаларына бәйле, алар бу чараларның төп компонентларына әверелгән. Халык бәйрәмнәрендә милли киемнәрнең дә үз урыны бар. Димәк, тормыш-көнкүреш күренешләрендә матди һәм рухи мәдәниятнең берләшүе табигый хәл.

Матди һәм рухи мәдәният бер-берсе белән аерылгысыз бәйләнештә яшәсәләр дә, аларның һәркайсына хас үзенчәлекләре бар. «Матди мәдәният» атамасы культурология фәненә этнограф һәм антропологлар тарафыннан кертелә. Күпчелек галимнәр фикеренчә, «матди мәдәният» төшенчәсенә кешенең бөтен матди-гамәли эшчәнлек төрләре һәм аның нәтиҗәләре – төзелгән йортлар, эш кораллары, көндәлек тормыш кирәк-яраклары, кием-салым, савыт-саба һ.б. керә. Рухи мәдәният исә аң өлкәсен колачлап, фән, сәнгать, фәлсәфә, мәгърифәтчелек, дин, мифология һ.б. ларны үз эченә ала.

Матди мәдәниятнең элементлары, рухи мәдәният төрләреннән аермалы буларак, матди ихтыяҗларны канәгатьләндерә. Аларны барлыкка китереп, юкка чыгарып була; алар вакытлыча гына кулланылалар, ягъни вакытлар үтү белән искерәләр, тузалар. Матди кыйммәтләргә билгеле бер бәя куеп була, рухи күренешләрне исә сатып алып булмый.

Кешелек дөньясында, иң беренче чиратта, матди ихтыяҗлар туа. Вакытлар үтү белән, бу төр ихтыяҗлар канәгатьләндерелгәч кенә, кешегә рухи азык җитми башлый. Шулай итеп, төрле мифлар, фән, дин, сәнгать барлыкка килә.

Телдә матди һәм рухи кыйммәтләр үз урынын таба. Тел байлыгында ике мәдәният төренең лексемалары арасында гомумкешелек атамалары һәм милли уникаль концептлар күзәтелә. Матди лексикада *йорт, ишек, тәрәзә* һ.б. гомум атамалардан саналса, *түр, сәке, җилкапка* һ.б. татарларга хас милли үзенчәлекләрдән исәпләнә. Рухи кыйммәтләрдән фән, сәнгать, фәлсәфә өлкәсендә гомумкешелек терминнары өстенлек итсә, дини лексика һәм *күңел, рух* кебек сүзләр татар теленә генә хас.

Телнең сүзлек составы җәмгыятьтәге яңарышларга гаять сизгер. Теге яки бу күренешләрнең, предметларның кулланылыштан төшеп калуы яки, киресенчә, пәйда булуы телдә дә үзгәрешләр китереп чыгара. Төрле милләт кешеләренең бер-берсе белән тыгыз аралашып яшәве, глобальләшү, фән-техника үсеше һ.б. тәэсирендә телләрнең лексикасында гына түгел, ә халыкларның тормыш-көнкүрешендә дә охшашлыклар барлыкка килә. Әмма телнең сүзлек составында бер төркем сүзләр гасырлар буена кулланылышта яши, чөнки алар тормыш итү өчен мөһим, әһәмиятен югалтмый торган төшенчә-күренешләрне атыйлар. Әлеге тел берәмлекләре озын-озак тарихи юл үткән, аларның татар халык мәкальләрендә кулланылулары [5: 159], «Борынгы төрки сүзлек»тә теркәлүләре [6], төрки язма истәлекләрдә урын алулары [7], XVI йөз әдәби әсәрләрендә очраулары [8], XIX гасыр татар сүзлекләрендә бирелүләре [9] һ.б. менә шул хакта сөйли.

«Хәзерге глобальләшү чорында без телне үзеннән-үзе аңлашыла торган күренеш буларак кабул итәбез, еш кына аның бөтен халыкның кыйммәтле казанышы һәм мирасы булуын, аннан башка яшәү мөмкин түгеллеген онытабыз» [10: 320].

Көнкүреш лексикасы һәм матди мәдәният күренешләрен чагылдырган сүзләр күпмедер дәрәҗәдә туры килә. Теләсә кайсы телнең сүзлек составында әлеге халыкның тормыш-көнкүрешенә караган лексика шактый зур урын били. Нәкь менә аларда яшәү өчен иң мөһим предметлар һәм күренешләр ачык чагылыш таба.

Тарихта мәгълүм бер гыйбарә бар: үз милли традицияләрен хәтерләгән һәм саклаган халык гомерле һәм көчле була. Милләтне саклый торган шундый гореф-гадәтләрнең берсе ризык әзерләү һәм ашау культурасына карый.

Ризык – матди мәдәниятнең бер өлешен тәшкил итә һәм ул халыкның һөнәр-кәсебе, яшәү шартлары, тормыш тәҗрибәсе, байлыгы-муллыгы һ.б. белән бәйле. Теләсә кайсы илдә һәм теләсә кайсы чорда ашау-эчү традицияләре

матди мәдәниятнең иң тотрыклы элементларыннан санала. Татарлар – тарихи барышта табигый һәм иҗтимагый-икътисади шартлар йогынтысында шактый үзгәреш кичергән халык. Әлбәттә, бу милли ризыклар язмышына да тәэсир итми калмаган: күбесен әзерләү тәҗрибәсе буыннан-буынга күчми калган, кайберләре матди яктан яңа эчтәлек алган, чит халыклардан кергән ризыклар үзләштерелгән. Әмма татар халкының элек-электән килгән матди һәм рухи байлыгын үзләрендә саклаган ризыклары күп.

Татар тел белемендә ризык атамалары бер төркем галимнәрнең хезмәтләрендә гыйльми күзаллана. Т.Х.Хәйретдинова монографиясендә алар комплекслы рәвештә тикшерелә [11]; Г.Р.Мөгътәсимова хезмәтендә бу төркемгә караган искергән атамалар карала [12]; Ф.С.Баязитова җирле сөйләшләрдәге һәм әдәби телдәге ризык атамаларын халык традицияләренә бәйләп өйрәнә [13]; Ә.Ш.Юсупова XIX йөз татар сүзлекләрендәге ризык атамаларын барлый [9]; Р.Г.Мөхәммәдова мишәр татарларының ризыкларына тарихи-этнографик күзәтү ясый [14]; Р.Р.Җамалетдинов монографиясендәге сүзлек-белешмәлектә ризык атамаларына лингвомәдәни тасвирлама бирелә [15]; Ф.Х.Тарасова татар, рус һәм инглиз телләрендәге «ризык коды»н өйрәнә [16]. Р.Р.Җамалетдинов һәм Р.С.Нурмөхәммәтова төзегән «Татар теленең этнокультура сүзлегендә» 30лап татар милли ризыгы атамасы турында мәгълүмат китерелә [17]. XX-XXI гасыр сүзлекләре материалында татар телендәге ризык атамаларын өйрәнеп язылган хезмәтләрнең саны да шактый [18-20].

Татар халкының кулинария сәнгатенең тамырлары еракларга барып тоташа, шул сәбәпле «**азык-төлек**» тематик төркеме төрлелеге белән аерылып тора, аның үз эчендә дә берничә төркемчә бүлеп чыгарырга мөмкин.

1. Азык-төлекне гомумиләштереп атый торган сүзләр: *азык, аш, ашамлык, аш-су, кучтәнәч, сый, таба ашы, тәм-том* һ.б. Бу сүзләр арасында бер төркем ризыкларны гына гомумиләштереп атаучылары да бар: *таба ашы* сүзе табада пешерелә торган ашамлыкларны берләштерә, *тәм-том* баллы ризыкларны атый. Кунакка барганда, төрле ризыкларны *кучтәнәч*кә алырга була, тик шулай да, кешегә чәй ризыклары алып бару кабул ителгән. *Сый* сүзе дә гадәти генә ризыкларны атамый, ә кунак табынына куела торганнарын белдерә.

2. Шулпалар һәм аларны атый торган сүзләр: *салма, токмач, умач, чумар, шулпа, өйрә* һ.б. Шулпа һәм ашларны татар халкы элек-электән әзерли. Гадәти көннәрдә дә, кунак сыйлаганда да, татарлар табынга *шулпа* бирәләр. Авылларда исә ул төп ашамлык булып санала. Аңа *токмач* салып та, *умач* уып та, *чумар* белән дә, *ярма* салып, *өйрә* итеп тә пешерәләр. *Пилмән* дә, шулпасы белән бергә, беренче аш итеп бирелә.

3. Итле ризык атамалары: *билдәмә, бишбармак, дерелдәвек, ит, казылык, калҗа, койка, куллама, куырма, кыздырма, сукта, сызык, тулма, тутырма* һ.б. Алар, бердән, күчмә тормыш белән яшәгән бабаларыбыздан мирас булып калса, икенчедән, кырыс табигать шартларында яшәргә җайлашу өчен бик мөһим булган. Иттән аш, шулпа пешергәннәр. Ат итеннән гаять күп төрле ашлар әзерләгәннәр, кайберләрен исә аерым төр иттән генә пешереп булган. *Куллама* (итле салма), каклаган *казылык* татар ашлары арасында затлы ризыклардан саналган. *Куллама* белән *тулма*ны татар халкы хәзер дә бик яратып ашый. Ат эчәгесеннән *тутырма* (*сукта*) – эченә үпкә-бавыр белән төрле ярмалар салынган үзенчәлекле ризык әзерләгәннәр. Итне күп очракта пешереп кулланганнар, бик сирәк очракта, бәйрәм табынына гына кыздырып (*куырма, кыздырма, кәбаб*) биргәннәр. Хайванның баш-аяк итеннән *дерелдәвек, койка* ясаганнар. Кыскасы, татар халкы суелган малны тулаем файдаланып, аннан тәмле-тәмле ризыклар пешергән.

4. Сөт, йомырка ризыкларын белдерә торган сүзләр: *атланмай, йомырка, йомырка тәбәсе, каймак, катык, корт, кымыз, кәрчемә, май, сыр, сөзмә, сөт, тура, тәбә, эремчек, әйрән* һ.б. Татар ашлары арасында сөттән әзерләнгән ризыклар элек-электән зур урын алып торган. *Сөт*не шул килеш кенә сирәк кулланганнар, аны чәйгә салып эчкәннәр яисә ашамлыклар әзерләгәндә файдаланганнар. Сөттән *май* язганнар, *сөзмә, эремчек, катык, каймак, корт (тура)* ясаганнар, катыкны әчетеп *кәрчемә* иткәннәр. Татарлар ясаган *атланмай* бөтен тирә-юньдә дан тоткан. *Йомырка*ны каты итеп тә, чиле-пешле итеп тә пешергәннәр, ашка салганнар, *тәбә* әзерләгәннәр. Сабантуй вакытларында ул традицион ашамлык саналган.

5. Ярма, яшелчә ризыклары атамалары: *боламык, ботка, кәлҗемә, пылау, салат* һ.б. Татар халкы элек-электән иген игкән, шуңа күрә ярмадан төрле ризыклар әзерләгәннәр: *ботка*лар пешергәннәр, бодай, арыш

бөртекләрен кыздырып (*куырмач*) ашаганнар. Яшелчәләрне татарлар күп кулланмаган, ә XIX гасыр ахырыннан *бәрәңге* ризыклар арасында төп урынны алган, аның үзен генә дә, төрле ашларга кушып та пешергәннәр, *боламыг*ыннан юка гына кәтлитләр – *кәлҗемә* ясаганнар. Яшелчәләрне күбрәк камыр ризыклары эченә салганнар һәм башка ашамлыклар янына биргәннәр. Бигрәк тә *кабак, чөгендер, суган, кишер, ачы торма* кебек яшелчәләр күп кулланылган.

6. Камыр ризыкларын белдерә торган сүзләр: *бавырсак, белен, бәлеш, бөккән, гөбәдия, дучмак, икмәк, ипи, кабартма, калач, кактөш, камыр, катлама, коймак, кызартма, кыстыбый, кәтермәч, көлчә, кумәч, күптермә, ләвәш, паштет, пәрәмәч, сумса, талкан, тәбикмәк, төш, шәнгә, юка, юача, өчпочмак* һ.б. Татар халкы камыр ашларын электән яратып әзерләгән. Үзенең формасы, әзерләү рәвеше һәм эченә салына торган әйберләр төрлелеге ягыннан камыр ашлары бик үзенчәлекле. Аларны ачы һәм төче камырдан әзерлиләр, кайберләрен сыек (*коймак, белен*), икенчеләрен куе яки каты камырдан (*кабартма, паштет, бәлеш* һ.б.) пешерәләр. *Гөбәдия, бәлеш, пәрәмәч* һәм хәзерге вакытта киң таралган *өчпочмак* аерым урын алып тора, алар күп вакытта икенче аш итеп бирелә. Кайбер ризыкларның эченә ит белән бәрәңге, кайберләренә ярма, эремчек, корт, җиләк-җимеш салалар. Элек юлга чыгасы кешенең биштәренә *бавырсак, юка, төче кумәч* тыкканнар.

7. Чәй ризыклары: *кайнатма, как, кош теле, кәләвә, күбек, урама, пәхләвә, талкыш кәләвә, хәлвә, чәк-чәк, әлбә* һ.б. Татар халкы онга май, бал кебек әйберләр кушып, чәй янына татлы ашамлыклар әзерләгән. Бу ризыкларны туй өстәленә дә куйганнар. Бу ашамлыклар, гадәттә, табынны бизәп тора, шуңа күрә аларны төрлечә сырлап, матурлап ясыйлар. Элек туй яки башка бәйрәм табынына җиләк-җимештән яки балдан *ширбәт* ясаганнар. Хатын-кызга бала тапканнан соң *әлбә* китергәннәр. Чәйне *шикәр* кабып, *как* һәм төрле кипкән җимешләр салып эчкәннәр.

Хәзерге вакытта традицион туклану культурасы онытыла бара. Милли ризыклар ритуал дәрәҗәсендә әзерләүне, күп вакытны таләп итү сәбәпле, кешеләр тиз әзерләнә торган ризыкларга өстенлек бирә. Ашамлыкларның үзләре белән аларга бәйле лексик берәмлекләр дә шул сәбәпле юкка чыгу алдында. Халыкларның этник үзенчәлекләре бетеп барган бүгенге көндә милли ризык атамаларын, аларны әзерләү ысулларын өйрәнү, саклап калу гаять әһәмиятле.

Тел белемендә кием-салым атамалары да галимнәрнең күптәннән күз уңында. Төрле телләрнең әлеге төркемгә караган сүзләрен тикшерүгә багышланган хезмәтләр гаҗәеп күп.

Татар теленең көнкүреш лексикасының бу төркеме, яисә кайбер берәмлекләре җентекле тикшерелгән. Мәсәлән, Л.Ш.Арсланов, Ф.С.Баязитова, Н.Б.Борһанова, Л.Т.Мәхмүтова, Д.Б.Рамазанова, Р.К.Рәхимова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретдинова, Ф.Ю.Юсупов һ.б. хезмәтләрендә кием-салым атамалары теге яки бу аспектта каралган [21: 7]. С.В.Суслова тикшеренүләрендә татар костюмы тарихи-этнографик күзлектән яктыртылган [22]; Ф.Ф.Гулова китабында милли татар аяк киемнәре тире мозаикасы сәнгатенә бәйләп өйрәнелгән [23].

Кием-салым атамаларына игътибарның зур булуы очраклы түгел, чөнки бу предметлар, иң беренче чиратта, кешенең табигый ихтыяҗларын (салкыннан, эсседән, җил-яңгыр-кардан саклану һ.б.) канәгатьләндерә һәм кешелек тарихы дәвамында баеп-камилләшеп килә. Аларга нигезләнеп, халыкның тарихын, матди хәлен һәм статусын, рухи-мәдәни, икътисади бәйләнешларны, эстетик нормаларының үсеш-үзгәрешен һ.б. чамаларга була. Шул сәбәпле бу төркем предметларга һәм аларны белдергән сүзләргә тел белгечләре, этнографлар, тарихчылар, культурологлар һ.б. битараф түгел.

Татар телендә «кием» мәгънәсендәге лексик катлам гаять зур. Европаның кырыс географик һәм климатик шартларында киемнән башка тереклек итү мөмкин түгел: ул салкыннан һәм эсседән, яңгырдан һәм кардан, җилдән саклый; шул ук вакытта эстетик функция дә үти, ягъни кеше кием белән үзен тыштан берникадәр бизи дә. Димәк, кием-салым атамаларына өске кием атамаларын, баш һәм аяк-кул киемнәрен, аларның аерым өлешләрен, тукымаларны, тегү материалларын, бизәү детальләрен белдергән сүзләрне кертеп карарга була. Болар арасында татар традицион кием-салым атамалары игътибарны үзенә җәлеп итә. Аларда халыкның этник үзенчәлекләренә ишарә итә торган элементлар, халыкның күпгасырлык тәҗрибәсе, хуҗалык төзелеше һәм мәдәни дәрәҗәсе, физик-географик яшәү шартларына җайлашуы, эстетик күзаллаулары матди рәвештә чагыла. Р.Р.Җамалетдинов фикеренчә, «күпьеллык тарихы дәвамында традицион татар киеме

халыкның эстетик карашларын чагылдыра торган үзенчәлекле тел барлыкка китергән» [15: 155]. Татар халкының төрле төркемнәрендә төп киемнәр һәм аларның элементлары элек-электән гомуми булган. Мондый традицион кием-салымнар исемлеге шактый күләмле, кызганычка, аларның кайберләре инде онытылып бара, аерым төрләре татарның үткәнен чагылдырган фильм-спектакльләрнең, милли бәйрәмнәрнең аерылгысыз атрибуты, халык хәтерен саклаучы музейларның иң кыйммәтле экспонатлары буларак яшәүләрен дәвам итә.

Кием-салым атамаларын үз эчендә түбәндәге төркемчәләргә аерып карарга мөмкин.

1. Кием-салым предметларын гомумиләштереп атый торган сүзләр: *кием, күлмәк-ыштан. Кием* сүзе тукымадан, мехтан, күннән һ.б. материаллардан тегелгән, эшләнгән һәм тәнне каплау өчен хезмәт итә торган әйбер, һәртөрле киемнәрне атый. *Күлмәк-ыштан* сүзе дә бер кат өске киемне җыйнап атау өчен кулланыла.

2. Өске кием һәм аның аерым өлешләрен белдерә торган атамалар: *алъяпкыч, балак, билбау, бишмәт, итәк, камзул, каплама, кесә, кыса, камәр, күлмәк, пута, пәрәнҗә, толып, тун, халат, чадра, чалбар, чапан, чикмән, ыштан, эзәр, яка, әрмәк, җилән h.б.* Бу төркемдәге кайбер предметлар бүгенге көндә инде кулланылыштан төшеп калган. Мәсәлән, *бишмәт, әрмәк, җилән*не хәзер музейларда гына күрергә мөмкин. *Билбау, камәр, пута, эзәр* сүзләре киемнең бер үк элементын белдергәнгә, бу синонимик ояның кайберләре пассив сүзләр рәтенә күчкән.

3. Баш киемнәре: *башлык, бөркәнчек, бүрек, калпак, калфак, кәләпүш, кәпәч, көрәпәлә, тастар, түбәтәй, чалма, фәс, шәл, шәльяулык, эшләпә, яулык* һ.б. Бу баш киемнәре арасында *кашбау* – алгы ягы сәйлән, энҗе, асылташлар белән бизәлгән, тасма яки такыясыман хатын-кыз баш кием, *тастар* – кияүгә китәсе кызлар башларына сарып йөри торган озынча ак киндер яулык, гомумән, тарихта калган. *Кәпәч* – түбәтәй, *көрәпәлә* – «кайбер өске киемнәрнең очлы башлыгы, капюшон» бүгенге көндә дә киелә торган баш киемнәренең искергән атамаларын белдерәләр. *Чалма* һәм *фәс*, дини атрибут буларак, хәзер дә кулланылышта йөри.

4. Аяк киемнәре һәм аның өлешләрен атый торган сүзләр: *аякчу, балтыр, башмак, будыргыч, бәйләвеч, итек, ката, киндерә, кунын, кәвеш, кутәртмә, оек, оекбаш, олтан, олтырак, оектоткыч, чабата, читек, чүәк, ыштыр* һ.б. Бу төркемдәге кайбер предметлар шулай ук кулланылыштан төшеп калган: *аякчу* – аяк чолгавы, *будыргыч* – тарттырып, будырып куя торган сузылмалы (резинкалы) тасма, *кутәртмә* – язын яки көзен чабатага су үтмәсен өчен, аның астына беркетелгән ике агач шакмак, *оектоткыч* – оек будыргыч, *чабата* – юкә, карама каерылары яки каешның телемле тасмаларыннан үреп ясалган баулы сай аяк киеме, *ыштыр* – киндер, фланель яки башка тукыма кисәгеннән ясалган аяк чолгавы һ.б.

5. Кулга киелә торган кием атамалары: *бишбармак, бияләй*. Кулны салкыннан саклау өчен, кешелек әлегә кадәр болардан да уңайлырак әйберләр уйлап таба алмаган, *бишбармак* сүзе хәзерге көндә пассиврак кулланыла, аерым җирле сөйләшләрдә генә очрый, аның урынына алынма перчатка сүзе йөри.

6. Бизәнү әйберләре атамалары: *алка, балдак, беләзек, изү, ишмә, йөзек, кадавыч, каеш, кулбау, муенса, мәрҗән, тарак, тасма, хәситә, чулпы, чылбыр, чәчкап, чәчүргеч, җилпәзә* һ.б. *Изү* – татар хатын-кызларының, төрле төстәге тасмаларны изү тирәли тегеп, укалар белән чигеп, тәңкәләр һ.б. зиннәтләр белән бизәп эшләнгән, күлмәк якасыннан алып билгә кадәр бөтен күкрәкне каплый һәм бизәнү өчен күлмәк өстеннән киелә торган күкрәкчәсе, *ишмә* – тимер яки бакыр чыбыкка көмеш җепләр урап ясалган беләзек, *хәситә* – күлмәк өстеннән киелә торган, алтын-көмеш акчалар һәм ука асылташлар белән бизәлгән күкрәкчә, *чулпы* – чәч толымына кушып үрелә торган тасма очына тагылган бизәнү әйберсе, *чәчкап* – элек татар хатын-кызларының чәч толымнарын каплап йөртә торган, тәңкәләр белән бизәлгән, тукымалардан ясалган баш киеменә өстәмә әйбер. Бу бизәнгечләрне хәзер хатын-кызлар инде кулланмый, аларны фольклор ансамбльләренең чыгышларында гына күрергә мөмкин. *Беләзек, кулбау* сүзләрен *браслет* сүзе алыштырды, *кадавыч* сүзенең дә русча вариантлары (заколка, приколка, шпилька) активрак кулланыла.

7. Кием-салымны бизәүгә бәйле терминнар: *аса, бизәк, бөрмә, зияк, инеч, кайма, каптырма, каптыргыч, күчергеч, маң, сәдәп, сәйлән, төймә, чачак, чигеш, чуптар, чәкән, чәмчә, чүпләм, әдеп, җияк* һ.б. Бу төркемгә кергән сүзләр арасында тегүче, чигүче һөнәрләренә генә хас булганнары шактый, ә *каптырма, каптыргыч, сәдәп, төймә* кебек сүзләр хәзер дә гомумкулланылышка ия.

Һәр халыкның теле – аның сүзләрдә чагылыш тапкан тарихи хәтере, ул халык байлыгын, аның үткәнен түкми-чәчми киләчәк буыннар өчен саклый. Бу кием-салым атамаларына да карый. Сүзлек составының XXI гасыр башына кадәр килеп җиткән «кием-салым» төркемендә татар халкының милли һәм элеккеге кием атамаларыннан тыш (аларның да күбесе тарихи лексикага карый), халыкара кулланылышта йөргәннәре дә күп. Халыкның көнкүреш хәле яхшыру, җиңел сәнәгатьнең алга китүе, модaның үзгәреп торуы һәм халыкара статус алуы татарлар куллана торган бу төр предметларга тәэсир итми калмый: традицион киемнәр теге яки бу этноска нисбәтсез әйберләр белән алышына.

Матди мәдәният кыйммәтләре арасында йорт-торак белән бәйләнгән төркем мөһим урын алып тора. Торак, яшәү корылмалары – тарихи категорияләр, һәм алар хуҗалык эшчәнлеге һәм халыкның матди мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә. Иҗтимагый-социаль шартлар үзгәрү белән корылма кыяфәтләре дә үзгәрә. «Торак» лексик-тематик төркемен тикшерү халыкның үткәнен, этнографиясен, башка халыклар белән бәйләнешен өйрәнүгә мөмкинлек бирә [24: 3]. Татар этнографларының хезмәтләрендә бу тематик төркем турында бай материал тупланган: Р.Г.Мөхәммәдова мишәр татарларына [14], Й.Мөхәммәтшин керәшен татарларына хас традицион торак типларын барлаган [25], Н.Халиков Идел буе һәм Урал татарларының хуҗалыгындагы терлекләрне җәен һәм кышын асрау өчен төзелгән корылмаларга тасвирлама биргән [26].

Тикшеренүчеләрнең хезмәтләреннән күренгәнчә, татар халкында корылмалар төрле материаллардан эшләнгән: кирпеч, таш, бүрәнә, гадирәк корылмалар такта яки читәннән генә дә корылган. Ләкин озак еллар дәвамында агач төп төзелеш материалы булып килгән [27: 106]. Болгар территориясендә үк йортларны, мәчет, мунчаларны имән бүрәнәләрдән эшләгәннәр. Балта эше ул вакытта беренче урындагы һөнәрләрдән саналган [28: 65]. Татарларда бүгенге көндә дә йортлар агачтан бизәкләп эшләнгән, төрле якты төсләргә буялган. Капка да, тактадан эшләнеп, баганаларга утыртылган, түбәсе ябулы, ачык буяулы олы һәм кече капка формасында күзаллана.

Татар телендә *йорт* һәм *өй* лексемалары синоним буларак йөрсә дә, аларның аермалы яклары да бар. *Йорт* бер нигез, гаилә әгъзалары яши торган торакны тулаем, ягъни янындагы барлык каралты-куралары, корылмалары белән тулаем атый. *Өй* исә таррак мәгънәдә, ешрак йортның эчке өлешен аңлата. Өй эчендә башкарылган эшләрне өй эшләре, ә инде йорт, каралты-кура тирәдәге хезмәтләрне йорт эшләре дип йөртү гадәте шуның белән аңлатыла.

Татар телендә «торак» тематик төркеме үз эчендә ваграк төркемчәләргә бүленә.

4. Каралты-кура төркемчәсенә караган лексемалар. *Каралты-кура* сүзенә килгәндә, *каралты* – хуҗалык корылмаларын аерым-аерым чагылдырса, *кура* – гомумиләштерүче атама. Димәк, *каралты-кура* барлык хуҗалыкны, андагы корылмаларны гомумиләштерә. Бу төркемгә түбәндәге сүзләр керә: *койма, капка, абзар, келәт, мунча* һ.б.

Крестьян каралтысы татарларда алгы якта – ишегалдына һәм арткы якта бакчага, ындырга бүленә. Беренче өлештә йорт, келәт, терлек абзарлары, хуҗалык корылмалары урнаша, икенчесен яшелчә бакчасы, мунча, әвенлек, печәнлек һәм ындыр табагы алып тора [29: 151].

Татарлар каралтыны *койма* белән уратып ала һәм *капка* керү-чыгу юлы булып тора. Койма территорияне аерып, шәхси тормыш җирлеге булдыру өчен мөһим. Капка тышкы дөнья белән хуҗалык тормышы арасында арадашчы буларак хезмәт итә. *Ишегалды* атамасының мәгънәсе киң, ул ишек алдындагы урынны гына түгел, ә бәлки койма белән әйләндереп алынган йорт территориясен чагылдыра. Борынгыдан ук терлек үрчетү белән шөгыльләнгән татарлар тормышында *абзар* аерым әһәмиятле урын алып тора, алар нинди терлек асралуга бәйле рәвештә төрләргә аерыла. *Келәт* күпчелек очракларда ашлык, он саклау өчен хезмәт итсә дә, ул хәтта торак буларак кулланылырга да мөмкин булган. *Мунча* пөхтәлек, чисталык яратучы татарлар өчен аеруча кыйммәткә ия. Болгар чорындагы хәммам-мунчалар, хәзерге сауналарга караганда, күпкә затлырак һәм шифалырак булган. Татар халкында *ак мунча* һәм *кара мунча* дигән бүленеш тә яшәгән.

5. Өйнең тышкы төзелешенә караган сүзләр: *нигез, бура, ишегалды, түбә, морҗа* һ.б.

Татарлар яшәгән йорт, аеруча хәллерәк кешеләрдә, үзенең купшылыгы һәм архитектура бизәлеш үзенчәлекләре белән аерылып торган. Тәрәзә йөзлекләре дә матур бизәлешләре белән милли хосусиятләрне чагылдыра [30: 83-84].

Татар халкы элек-электән йорт салып керүгә зур әһәмият биргән. Торак булдырасы урында башта *нигез* күтәрелгән, аңа йорт *бура-*

сы ныгытылган. Нигез эреле-ваклы ташларны балчык яки ком измәсе белән катыштырып эшләнгән. *Бура* һәм *нигез* – төзелешнең үзәге. *Бура* төрле материалдан (агач, кирпеч, таш һ.б.) эшләнергә мөмкин, ләкин татарларда ул, башлыча, бүрәнәләрдән бурала. Нигез өстенә бүрәнәләрдән бура өелә, аннан йортның *түбә*се ябыла, өй түбәсендә, төтен чыгу юлы буларак, *морҗа* калкып чыга. *Түбә, морҗа* атамаларның күпмәгънәлелеккә ия булуы, халык авыз иҗатында еш кулланылуы аларның әһәмиятен тагын бер кат искәртә. *Өйалды* җылытылмый һәм өйнең алдында түгел, ә керү ягында урнаша, бүрәнә буралардан яки такталардан корыла, агач идән түшәлә һәм түшәмсез була. Өйнең төзелешенә караган берәмлекләр. Боларга *тәрәзә, ишек, бусага, тупса, түшәм* һ.б. мисалга китерергә мөмкин.

Тәрәзәләр – өй эчен тышкы дөнья белән бәйләү, яктылык кертү чарасы. Татар халкы тәрәзәләрне өйгә ямь бирү, җанландыру чарасы итеп кабул иткән, аларга бизәкле, матур пәрдәләр элгән, тәрәзә төпләренә гөлләр утырткан. Йорт эченә кереп-чыгып йөрү максатыннан уелган *ишек* тә мөһим мәдәни кыйммәтләрнең берсе, татар лингвомәдәниятендә *ишек* лексемасы кунакчыллык, ачык йөз яки тар күңеллелек белән бәйләнгән. *Бусага, тупса* төшенчәләре ишек белән турыдан-туры тоташкан. *Түшәм* лексемасы да – үзенчәлекле берәмлек. Әлеге атама кергән фразеологизмнар, күчерелмә мәгънәләр телебездә гаять еш очрый. Атаманың төп мәгънәсе – бинаның, өйнең такталардан яки плитәдән эшләнгән эчке капламасы.

Татар телендә өйнең эчтән бүленеш үзенчәлекләрен *түр, аралык, почмак як, морҗа, мич, мич башы, кече як* кебек сүзләр чагылдыра.

Түр – бүлмәнең ишеккә каршы урнашкан ягы – гаиләнең иң хөрмәтле әгъзалары һәм кунаклар урыны. *Мич* татар өендә әһәмиятле урын тоткан: анда ризык әзерләгәннәр, аның ярдәмендә өйне җылытканнар, мич башында йоклау урыны булган һ.б. Мичнең тагын бер вазифасы – ул өйне берничә өлешкә бүлә: *мич алды / мич каршы* – мичнең авызы урнашкан ягы, гадәттә өйнең бу өлешендә ашарга пешергәннәр, әзер ризыкны табынга чыгарырга әзерләгәннәр. *Почмак як* күбрәк мич алдындагы урынны атау өчен кулланыла. Өйнең кечкенә ягы – *кече як* – шулай ук ризык әзерләнә торган бүлмә.

6. Өйнең эчке бизәлеш элементлары. Шуны искәртеп үтү мөһим: татарлар өйнең эчке күренешенә зур игътибар бирсәләр дә, элек йорт җиһазлары күп булмаган. Әмма җиһаз азлыгы диварларга эленгән кул эшләнмәләре, чигүле әйберләр белән тулыландырылган.

Татар өенең эчке күренешенә караган тематик төркемдә *мич, морҗа, сәке, урын, өстәл, шүрлек, көзге, чаршау, чыбылдык* лексемалары урын ала [31: 98]. Гаилә әгъзаларының тормышын уңайлы-җайлы итү бу детальләрнең төп вазифасы булып тора. Дөрестән дә, утрак тормышның язылмаган кануннары йортта билгеле бер җиһазларның, йорт төзелешенә караган өстәмә элементларның булуын таләп итә.

Элекке татар өйләрендә тагын бер әһәмиятле элемент – *сәке* – калын такталардан гыйбарәт булып, идәннән ярты метр чамасы биеклектә җәеп эшләнгән утыру-яту урыны. Бу предмет узган гасыр татар өендә күп төрле вазифалар үтәгән: анда утырганнар, ашаганнар, йоклаганнар, көндез кечкенә балалар уйнаган һ.б. *Сандык* күп кенә этнографлар тарафыннан татар өендәге типик элемент буларак тасвирлана. Ул кием, чүпрәк-чапрактан эшләнгән әйберләрне, кызларның бирнәсен һ.б. саклау предметы булып хезмәт иткән. Шуңа күрә аның төрле рәвештә эшләнгәннәре (тимерле сандык, агач сандык, кәрзин сандык һ.б.) кулланылган. *Өстәл* – өстенә нәрсә дә булса кую яки анда эшләү, ашау-эчү өчен терәккә яки аякларга беркетелгән яссы өслек. Ул Идел-Урал татарлары тормышына XIX гасыр ахыры – XX йөз башында килеп керә [32: 51]. Өстәл янына утырып эшләү өчен кулланыла торган *урындыклар* татар өендә шактый соң пәйда булган. *Сәгать* – тормыш-көнкүрешнең мөһим элементы, татарлар аны стенага элгәннәр, «герле», «күкеле» төрләрен аеруча яратканнар.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, «йорт-торак» компонентлары тормыш итү, хуҗалык алып бару өчен зур әһәмияткә ия. Телдә әлеге атамаларны саклап калу, аларны буыннан-буынга җиткерү мөһим.

Аралашу чарасы буларак тел иҗтимагый тормыш белән бик тыгыз бәйләнгән. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр телнең сүзлек составына зур йогынты ясый. Теге яки бу күренешләрнең, предметларның кулланылыштан төшеп калуы яки, киресенчә, барлыкка килүе телдә дә чагыла.

Соңгы елларда җәмгыятьтә күзәтелгән үзгәрешләр моңарчы күрелмәгән күләмдә матди мәдәният предметларының һәм аларны ата-

ган сүзләрнең гомумкулланылыштан әкренләп төшеп калуына китерде. Шул ук вакытта яңа әйберләр һәм аларның атамалары да тормышыбызга ташкын булып килеп керде. Бу хәл милләтләр арасындагы, шул исәптән милли мәдәниятләрдәге чикләрне юкка чыгарып, аермаларны киметеп, телләрнең лексикасында да, халыкларның тормыш-көнкүрешендә дә охшашлыклар барлыкка китерә. Әмма тел лексикасының бер катламы, тормыш итү өчен мөһим, беркайчан да әһәмиятен югалтмый торган төшенчә-күренешләрне атау сәбәпле, гасырлар буена кулланылышта калалар һәм татар халкының милли менталитетын билгели торган күрсәткечләр булып торалар. Аларны барлау һәм аерым атамаларны җентекләп өйрәнү татар матди һәм рухи мәдәнияте формалашу, үсү һәм камилләшү тарихына яңа сәхифәләр өстәячәк.

Әдәбият

1. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Индрик, 1995. 518 с.
2. *Ахметьянов Р.Г.* Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., 1981. 144 с.
3. *Yusupova A.S., Galiullina G. R., Denmukhametova E.N.* Representation of national mentality in Turkic-Tatar vocabulary. Life Sci J 2014;11(7): 506-508
4. *Степанов Ю.С.* Константы: Словарь русской культуры: изд-е 3-е, испр. и доп. М.: Академический проект, 2004. 992 с.
5. *Набиуллина Г.А., Денмухаметова Э.Н., Мугтасимова Г.Р.* Лексика и синтаксис татарских пословиц // Филология и культура. Philology and Culture. 2014. №4(38). – С. 159-163.
6. Древнетюркский словарь. Л.: Ленинградское отделение «Наука», 1969. 676 с.
7. *Нуриева Ф.Ш.* Названия пищи в тюркоязычных письменных памятниках золотоордынского периода // Филологические науки. 2. Вопросы теории и практики. 2015. № 7-1 (49). С. 143-146.
8. *Кадирова* Э.Х. Поэмы Мухамедьяра «Тухфа-и мардан» и «Нур-и-содур»: лексика. Казань: Дом печати, 2001. 232 с.
9. *Юсупова А.Ш.* Двуязычная лексикография татарского языка XIX века. Казань: Изд-во Казанск.гос. ун-та, 2008. 410 с.
10. *Саттарова М.Р., Замалетдинова Г.Ф.* Роль этнокультуры в формировании национального самосознания // Филология и культура. Philology and Culture. 2012. №3(29). С. 320-322.
11. *Хайрутдинова Т.Х.* Названия пищи в татарском языке. Казань, 1993. 142 с.
12. *Мөгътәсимова Г.Р.* Татар халык мәкальләренең лексикасы. Казан: В.И.Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт ун-ты, 2005. 192 б.
13. *Баязитова Ф.С.* Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы. Казан: Дом печати, 2007. 480 б.
14. *Мухамедова Р.Г.* Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. Казань: Магариф. 2008. 295 с.
15. *Замалетдинов Р.Р.* Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. Казань: Магариф, 2009. 351 с.
16. *Тарасова Ф.Х.* Паремии с компонентом «пища» в татарском, русском и английском языках. Казань: РИЦ, 2012. 304 с.
17. *Замалетдинов Р.Р., Нурмөхәммәтова Р.С.* Татар теленең этнокультура сүзлеге: матди мәдәният лексикасы. Казан: Отечество, 2012. 146 б.
18. *Замалетдинов Р.Р., Нурмухаметова Р.С.* Материальная культура в словарях татарского языка XX-XXI веков (на примере лексики пищи) // Филология и культура. Philology and Culture. 2012. №3 (29). С.51-55.
19. *Нурмухаметова Р.С.* Развитие кулинарной лексики татарского языка XX – начала XXI века // Филология и культура. Philology and Culture. 2013. № 4 (34). С. 86-91.
20. *Нурмухаметова Р.С.* Влияние внешней среды на формирование и функционирование лексики пищи татарского языка // Филология и культура. Philology and Culture. 2014. № 4 (38). С. 164-169.
21. *Рамазанова Д.Б.* Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте. Казань: Мастер-Лайн, 2002. 354 с.
22. *Суслова С.В.* История костюма тюркских народов (этнографическое исследование татарской народной одежды). Астана: Сарыарка, 2011. 286 с.
23. *Гулова Ф.Ф.* Татарская национальная обувь: Искусство кожаной мозаики. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. 47 с.
24. *Садыкова З.Р.* Названия хозяйственных построек и инвентаря в татарском языке. Казань: Печатный Двор, 2003. 212 б.
25. *Мухаметшин Ю.Г.* Татары-кряшены. Историко-этнографическое исследование материальной культуры. Середина XIX – начало XX в. М.: Наука, 1977. 184 с.
26. *Халиков Н.А.* Хозяйство татар Поволжья и Урала (середина XIX – начало XX вв.). Казань: ИЯЛИ, 1995. 235 с.
27. *Валеев Ф.Х.* Народное декоративное искусство Татарстана. Казань: 1984. 171 с.
28. *Валеев Ф.Х., Валеева-Сулейманова Г.Ф.* Древнее Искусство Татарии. Казань, 1987. 195 с.
29. *Җамалетдинов Р.Р.* Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. 351 б.
30. Этнография татарского народа / Под ред. Д.М.Исхакова. Казань: Магариф, 2004. 287 с.
31. *Зиангирова Э.М.* Татарская лингвокультурология: функционирование концептов «өй» и «йорт» (на материале произведений

М.Магдеева). Казань: Казан. гос. ун-т им.В.И.Ульянова-Ленина, 2007. 217 с.

32. *Сулейманова Д.* Интерьер татарского дома: истоки и развитие. Казань: Татар. кн. изд-во, 2010. 141 с.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЛЕКСИКА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420021, г. Казан, ул. Татарстан, д. 2,
rsagadat@yandex.ru.

В последние годы в лингвистических исследованиях основное место занимает изучение лексики, отражающей культурно-национальную специфику народа, представления носителей языка об окружающем мире. Они характерны для каждого языка, и знакомство с ними расширяет мировоззрение человека, формирует интерес к культуре этноса. Данная статья посвящается изучению важнейшего пласта словарного состава языка – этнокультурной лексики. Рассматриваются лексические единицы материальной культуры татарского языка, а именно: названия пищи, одежды и жилища. Дается краткий обзор тематических групп, описываются некоторые особенности изучаемых явлений. В названиях предметов материальной культуры находит отражение жизненный опыт народа. Изучение такой культурно-маркированной лексики позволяет возродить некоторые забытые традиции, дает возможность находить общие и специфические элементы в разных этнических культурах.

Ключевые слова: татарский язык, этнокультурная лексика, лексика материальной культуры, лексико-тематическая группа.